

սիլիա փոխադրել տպարանը, անշուշտ արեւելից աւելի մօտաւոր սեպուեւրուն, կամ հին յիշատակներով՝ Ոսկան վարդապետին և իրեն յաջորդացն, կամ ազգային վաճառականաց հոհ փոխադրուելուն և հաստատուելուն պատճառաւ: Հոն հրատարակած է նաև Միքայելեան թոռաբանութեան մէկ մասը:

Մարտիկայէն ի Նիկոմիդիա իւր հայրենիքը փոխադրուեցաւ, և անկէ ալ ի Է. Պոլիս, ուր նախ Գաւարան մանկանցը հրատարակեց և ապա ուրիշ զրբեր: Մահուանէն ետքը Պաղտատեան Գ. Էֆէնտիի անցան իւր տառերը և տպարանը, պահելով անունը և իրեն նման ծաղկեցնելով արուեստը:

Հիմայ Արամեանի որդին տէր ըլլալով իւր հօր գործոյն և արուեստին, առանձին տպարան բացած է, և նախկին Արամեանն ալ որ Պաղտատեանի ձեռքով կը կառուվաբուր, Մ. Սարըեանի անցած: Գէթ այսպէս նշանակուած կը գտնենք նոր հրատարակութեանց մէջ:

Սիրելի է մեզ կրկին խոստովանել, որ թէ Արամեան և թէ յաջորդն ու շարունակող Գ. Պաղտատեան շատ կատարեալագործեցին հայ տպագրութեան արուեստն ի թուրքիա: Ասոնց հետ յիշատակութեան արժանաւոր կը սեպուին Ռուբէն Բիւրքեան և Յարութիւն Փափագեան՝ և Նշան Պերպերեան տպագրապետը իրենց մօքուր և ընտիր հրատարակութեամբք, և ուրիշներ՝ որոնց ամենուն յաջողութիւն և յարատեւութիւն մաղթելով ու փափաղելով, կը վերջացնեմք մեր համառօտ գրութիւնն, ամենուն ներողամտութիւնն և սրբագրութիւն խնդրելով:

Այս յիշատակածներէն զուրս կը մնան, թէ Եւրոպայի և թէ Նոր աշխարհի այլ և այլ քաղաքաց մէջ հայագիր հրատարակութիւնք և փորձեր:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԵՏՈՒՆԶ ԳՐՈՑ ՅԱՐԿԵ

Ա. Ռ. Ն. Ա. Ն. Ի. Հ. Ա. Ս. Ս.

(ՀՄՏ ԳՐ. Մ. ՎԵՐԵՐԻ)

(Շար. և յերջ, տես յէջ 311)

ԱՅՍԳԵՍ, ըստ կարծեաց Եղնկայ, կը լուէ Մոսկա՝ թէ արդեօք հոգին արարած է կամ ոչ. իսկ Եսայի և Զաքարիա, որք մարդկային հոգոյ ստեղծուած լինելը պայծառ կը զուրցեն, Մոսկիս տուած տեղեկութեան մթութիւնը կը լուսարանեն: Ապա ուրեմն ուզեր է Հոգին սուրբ, որ ամանք այս ինչ բանը պատմեն, իսկ այլք՝ նոցա թողածը: Եւ յայտնութեան այս բարգաւաճումն, թէ՛ ըստ ընդարձակութեան և թէ՛ ըստ պայծառութեան, առաւել ևս կը տեսնուի համեմատութեամբ հին կառարարնի բնդ նորոյն: Եղնիկ իւր ջատագովական երկատիրութեան մէջ կը պատասխանէ այն ինչորոյն ևս, թէ ինչո՞ւ Աստուած անմիջապէս յետ անկման մարդոյ ի մեղս՝ չըրկեց զՓրկիչն, այլ յետ երկար ժամանակաց: Եւ այս ինչորոյն ևս կը լուծէ ի մէջ բերելով զայն՝ թէ ըստ մարդկային վիճակի զարգացած է յայտնութիւնն. այսինքն կը պատասխանէ նա առ Կորնթ. Ա. գլ. Գ. 2էն և այլաբանօրէն կը բացատրէ զայն՝ զոր Յովհան Մանդակունի բացայայտ կերպով կ'ըսէ, որ նոր կտակարանն է լրումն հնոյն:

Ետս միանգամ ընդունելու՝ թէ ի ս. Գիրս յայտնութեան զարգացումն եղեր է մարդկանց ընդունակութեան պիտոյից համեմատ, շատ մեծ բան չի պահանջուիր ընդունելու ևս՝ թէ Աստուած իւր ճշմարտութիւնը յայտնելու կերպին մէջ ևս՝ մարդկային վիճակի հանգամանքը ի նկատի առած է, և լեզուի գործաւ.

ծութիւնն ալ հաստատեալ է ժողովրդական
զաղափարաց վրայ: Եւ այդ կերպով մը կա-
րեոր էր հանկարծութեան համար, և որ
կրնար լինել առանց աստուածային ճշմարտա-
խօսութեան փնտ մի հասնելու: Անտեղի է
ևս զտուր Գիրս մարտական համարել այն
բացատրութեանց կիրառութեան համար, որք
թէ պէտք հիմնեալ են իրաց առարկական կա-
ցութեան իբր սխալ ապացուցում զաղափա-
րին վերայ, այլ զանոնք պէտք չէ այս տե-
ղութեամբ հասկնալ, այլ մասնաւոր որոշեալ
ժամանակի մը ծանօթութեան և ծանօթու-
թեան միջոցաց տեսակետով, որով ուղիղ կը
լինին համեմատաբար և են իսկ: Վերագոյն
նշանակեցինք՝ թէ Եզնիկ արևու շարժման և
անոր ուղղութեան խնդիրը կը ջանայ լուծել
սուրբ Գրոց բացատրութեան կերպին դիմե-
լով: Այլ այսու յայտնապէս ուշ չի դնել
սուրբ Գրոց բացատրութեան կերպին մէջ
մարդկանց հետ յարմարութեան ինչ լինելուն,
և թէ Պայտնութեան արժէքն և զօրութիւնն
յորմմ է: Սակայն բոլորովին կը սխալինք,
եթէ համարենք թէ Եզնիկ այնպէս ըմբռնե-
ր է պատուածային ազդեցութիւն, որ նոյն
իսկ ժողովրդական բացատրութեան եղանակ-
ներն՝ նոյն ազդեցութեան շնորհիւ՝ իբր աս-
տուածային յայտնութիւններ համարուին
բնութեան երևութից առարկական կացութեան
մասին: Ո՛չ: Հայոց աստուածային շնչման
մասին ունեցած հաւատքն՝ առ Եզնիկայ մեղ-
մացած կ'երևի երկրորդ ենթադրութեամբ մի,
թէ Աստուած ի բացատրել իր մը՝ զործածած
է ժողովրդական բացատրութեան կերպեր, և
նկատել է միանգամայն մոտաւորական տե-
սակէտը, բայց առանց առարկայէս կամ
բացարձակ ուղիղ լինելն հաստատելու այն
զաղափարին՝ որ կը ծագի նոյն բացատրու-
թեանց ձևէն: Հերետիկոսաց քաջ ախոյեանն
չէր կրնար չանդարաւանալ՝ որ «հարկ է ի
սուրբ Գիրս կրօնական — բարոյական ճշմար-
տութեանց մէջ զանազանութիւն մի գնել»,
և թէ «յայտնութեան նպատակն լինելով
միայն կրօնականները վարդապետել, իսկ
սուրբ Գիրքն գրաւոր հաստատութիւն լինելով
յայտնեալ ճշմարտութեանց, ուրեմն պէտք չէ
արտաքին իրաց վրայ նոյն ժամանակի գա-

ղափարին սահմանէն անդին տեղեկութիւն՝
լինելու անոնց մէջ, [եթէ միայն նոցա ներ-
քին կապակցութիւնն կրօնական ճշմարտու-
թեանց՝ չի պահանջէ ևս և զյայտնութիւն
(բնական կամ) արտաքին իրաց], Բայց զործ-
նական մասին զայով՝ զժողովրդին էր որոշել՝
թէ որ է յայտնութեան բովանդակութիւնն և
որ բացատրութեան կերպն միայն, և որը
յարմարութիւն ժողովրդական զաղափարաց և
որ բնական իրաց բացատրութիւն է: Եզնիկ
ուրեմն սխալեցաւ սուրբ Գրոց արևու շարժման
մասին խօսքերը հասկնալուն մէջ, բայց
ուղիղ սկզբունքը յարգեց: Եւ ոչ ներշնչման
սխալ ըմբռնումն զինքը մուրեքաց, այլ բնու-
թեան թերակատար ծանօթութիւնն, որ թոյլ
չտուաւ Եզնիկայ տեսնելու զարարեցութիւն
ի մէջ ժողովրդական, նիթական և առար-
կական իրողութեան: Եւ Եզնիկ մերձաւոր
պատճառ ունէր որոշելու ի մէջ բացատրու-
թեան ձևոյն և իրողութեան՝ Մարկիոնի և
այլ հերետիկոսաց զեղծանիւն սուրբ Գրոց խօս-
քերով, որք կ'ուզէին երկնից երեք, եթէ կամ
տասն լինել հաստատել այնու՝ որ յԱստու-
ածաշնչի սոյն բառին յոգնակի կը հանդիպինք
յաճախ, և կ'ըսուի իսկ անդ երկնից երկնից, և
սրբոյն Պողոսի յերբորդ երկինս յափշտակու-
թիւնը կը պատմուի: Եւ Եզնիկ այս ապա-
ցուցման գէմ նախ կը դիմէ հին նշանակա-
րանի բնագրին լեզուի զործածութեան, որ
երկնից բառն յոգնակի միայն կը զործածէ,
առանց ուղեւոր այդու բան մի սահմանել
երկնից թուոյն մասին: Իսկ հեթանոսաց
առարեւոյն յափշտակուելուն պատմութեան
նկատմամբ կը գիտէ՝ որ նմանապէս յայնմ
չիք յայտնութիւն մի երկնից թուոյն վրայ,
այլ թէ առաքեալն վերադասեր է այդ բա-
ցատրութիւնը իւր երկնաւոր տեղեան ունե-
ցած մասին աստիճանը ցուցնելու համար:
«Բայց թէ և կոյի բարձրութիւն ինչ՝ երկնից,
որպէս յորժամ ասիցէ դիւր, թուոյնք երկնից

1. — Հմտ. Schanz. zur Zehre von der
Inspiration. Tüb. theol. Quartalschr. 1893. 2.
S. 193:

2. — Եզնիկ. Դ. 7. էջ 239, և այլն:

և ցօղք երկնից, և ամսը և հողմը երկնից. ոչ էթէ յերկնա իցեն, այլ զի ի բարձրութեան են՝ երկնից կոչին: Նա և զծառոց անշամ, որք ի սակա ինչ բարձրութեան են, ասեմք՝ թէ երկնաբերձ են, և զծիւղ թէ յերկն կցին»: Ուստի Եղեթի չի ներեր որ լեզուին զործածութենէն զուրս կամ անոր հակառակ բացատրութիւն մի գործածուի, տրամաբանական զործողութեամբ ուզենալ մինչև ցլետին եղակացութիւնքը իրը յայտնեալ նշանորութիւն ցուցընել: Եւ այս համարձակութիւնը կը ծագէր, մինչ հակառակ անոնց՝ որ Երնդ. Գ. 17 խօսքերէն աստեղաց անշարժութեան ապացոյց կը բերեն, ինքն եւ նոյն Երնդ. Բ. 15 տողէն Ազաւայ ի դրախտին անշարժութիւնը կ'ապացուցանէ¹: Արդ ո՛ր և է կերպով վերոյիշեալ օրինակաց մէջ կայ յարաբերութիւն փոխանութիւն (*Métonymie*). կ'ընդունի ջատագովս՝ թէ կան ի սուրբ Գիրք իրաց ըմբռնուին ծագած զարձուածներ, որք իրականութեան կը հակառակին. օրինակ իմն, երկրիս շուրջը արեգական շարժման բացատրութիւնն: Չայս եւ կ'ընդունի առանց սուրբ Գրոց անխալախանութիւնը բառնալու: Նորա մեկնութիւնն փարաւոնի խստաբարտութեան² Աստուծոյ ձեռքով՝ է հակառակ անոնց, որք զԱստուծոյ կ'ուզէին գնել իրը հաստիչ յայր. և այդ մեկնութիւնն կը հաստատուի յայսմ՝ որ անցողական բացատրութիւնը իրը ժողովրդական բացատրութիւն պարզ թոյլատուութիւն կը հասկընայ: Դեռ աւելի ճարտարաբան օրինակ ունինք նորա մաքառման մէջ ընդդէմ աւելորդապաշտութեան համարաւաց, յուշակապակաց, և նմանաց զոյութեան: Լուսով բանի և ի սուրբ Գրոց հաստատուն գիտէ նա՝ թէ բաց ի հրէշտակաց, մարդկանէ և ի դիւան չիք այլ բանաւոր օրարած: Սակայն կը բռնադատուի ընդդէմ կուռի յիսայնայ Ժ. Գ. 20—22 առնուած առարկութեան, յորում մարգարէն այսպէս կ'ըսէ կործանած Բաբելոնի վրայ. « Ոչ բնակեցեց

յաւիտեանս ժամանակաց. և մի մոցեն ի նմա յազգ բազումս, և մի եւ անցցեն ընդ նա Արարացիք. և հովիւք մի շանգիցեն ի նմա (21): Այլ անդ հանգիցեն զազանք վայրենիք. և լցցին տունը ծոցա աղաղակաւ. և անդ հանգիցեն համարաւոք, և անդ դեւք կայաւեսցեն. (22) և յուշակապակիք բնակեցին ի նմա, և ոգնիք ձագս հանցեն յապարանս նորա »: Արդ հոս համարաւոք և յուշակապակիք իրրեւ զոյութիւն ունեցող չեն երթալուր իմօս յիշեալ կենդանեաց պէս: Կը մերժէ զայդ Եղեթի¹, Գիտելու է հոս՝ որ նա ի լուծումն այս մեկնական խորոյն կը գիտէ յօգնութիւն փորձառականին. « Յուցյեն թէ գասնիցին իշայուլք ի Բաբելոնի »:

Արդ այս անհանարին է, ապա ուրեմն մարգարէին միտքն այն չէ՝ որ այն բառերու համաձայն ցուցնէ էականք: Սուրբ Գիրք մարդկանց սովորական գաղափարին յարմարած է յայսմ, և Բաբելոնի կործանումը և ամբողջական աւերումը կը նկարագրէ այնպիսի նկարագրողք, որովք ժողովուրդն կը ջանայ նկարագրել ամբողջական աւերման մը արդպիսիք²: Այլ նա կը հաստատուի թէ զեւք կընան հակառակ ելնել մարդկանց ամէն տեսակ ահաբեկիչ և մոլորեցուցիչ կերպարանօք: Եւ այդպիսի կերպարանքներ տեսնող մարդիկ ըստ իրենց զգայական ըմբռնման կը դատեն՝ որոյ առջև ծածկուած է տեսեան դիւական էութիւնը, և այդ երեւոյթները իրը էական և մասնաւոր կենդանիներ կը համարեն: Այս զգայական փորձոյ պատճառաւ և ըստ զգայական գաղափարի մարդկանց, սուրբ Գիրք եւ կը նկարագրեն այնպիսի երեւոյթները, այլ առանց անոնց ներքին բնութիւնը սահմանելու³: Եթէ Եղեթի պայծառագոյն ապացոյց մ'ուներնար երկրի արեւուն չորս կողմը շրջելուն, անմիջապէս սուրբ Գրոց բացատրութեան ձեւ ապահովապէս պիտի մեկնէր՝ իրը համաձայնութիւն մարդկային ըմբռնման կերպին, որ ըստ յինքեան ինքնօրէն վրայ բան մի չորոշեր,

1. — Բ. 26. էջ 188:

2. — Բ. 17. էջ 166:

1. — Ա. 24. էջ 98:

2. — Ա՜ջ:

3. — Բ. 24. էջ 97:

այլ սոսկ զգայական դադափարին տեսակէտով կը նկարագրէ նիւթ մը : Բնապիտական և աստղաբաշխական նիւթոց մէջ տարբեր ոճ մը չի բռներ քան ի պիցարանականս : Աւրիօք ևս և ի պտոմականս : Զուռնիք հաստաւոր զայդ ասպցուցանելու , բայց զնոյն կը պահանջէ իւր սկզբունքն : Որովհետև նկարագիրն պատմական դիպոց՝ գոնեայ առերևոյթ ներուճ , հնար է թէ այլ դիպուածոց՝ և ճշմարտութեան նկարագրին հետ տերտ կապակցութիւն ունենայ , նոյնպէս և զիցարանական նկարագիրը , և մանաւանդ եթէ ժողովուրդն այն դիպուածոց իբր յատկանիշ կամ օրինակ հաստատար է զանոնք : Այս ստոյգ է որ նախնի հայք նախ քան զհերձուածն՝ ունէին թէ կանոնական գրքերը և թէ սուրբ ներշնչման հաստաքը կ'ընդունէին , այլ առանց աստուածային ազդեցութեան իմաստը մեծընելու , և իրենց կազափարին չափազանցութեամբ՝ սուրբ Գրոց աստուածային ազդեցութեան վարդապետութեանը և նորա ուղիղ մեկնութեան առջև մեծ վտանգ մի պատրաստելու :

ՈՂՋՈՑՆ ՄԸ

ԱՌՆՈՐ ԼՈՅՍՆ

ԲԻՆՋԱՆԴԻՈՆԻ մէջ Նոր Լոյս ծագեցաւ . այս ինքն՝ անցեալ տարի ծագածն այս տարի իւր գոյնը փոխեց : — Լոյսը գոյն ունի՞ որ փոխէ : — Հապա ի՞նչ ըսեմ . եթէ զգեստ ունենար , կ'ըսէի՝ թէ զգեստը փոխեց : Բայց ինչու զարմանալ . լոյսը Թուրքիոյ հայոցս մէջ՝ գլխաւորապէս ի Բիւզանդիոն ըստ ժամանակին եւ ըստ պարագային ամէն գոյն կ'առնու , նկարչական գոյներ . մինչև անգամ սեւն ալ , որպիսի էր յառաջագոյն Լոստոյ գոյնը , որ այժմ փոխուելով՝ եղաւ « գգայնիկ » գոյն մը , նուրբ , թեթեւ , բիւ-

զանդակն : Այս երանգն յառաջ կու գայ բաղադրութեամբ բիւզանդացոց միայն ծանօթ քանի մը ներկոց , որք հռչկներառ քրիստոսի ձեռքով քառոցիկ նօթերով բերել տրուած են սալոնի կենդրէն , սիրտեղոս յոռաշատեւորէն , քաբախունեիք եւ մեզ ծանօթ զրականութեան անծանօթ ուրիշ աշխարհներ :

Յարգ տեսած եմ՝ երկու պրակ նոյն թերթէն , երկուքն ալ զբեթէ նոյն գունով , Գրեթէ՛ ըսի , վասն զի առաջնոյն մէջ Լոյնք մը կ'երևի բան մ'ընել կարծուելու . եւ երկրորդին մէջ այդ Լոյնք իսկ աւելորդ կը համարուի . ասկից կարծեմ դիւրին է գուշակել յաջորդաց համեմատական վիճակը : Յիշեալ երկուքը ներկայացուցին ինձ լուսոյ ճշգրիտ նկարագիրը : Արեւու շողողուն առուակ մը մտեր է պատուհանդ ներս , եւ լցեր սեւ նեակկ պայծառութեամբ . ե՛լ փակէ փեղկը , ի՛նչ մնաց հոն . — ոչինչ , Բաց Լոյսը , Թարթափէ ժամերով՝ թէ կ'ուզես՝ իւր փայլփլուն էջերու մէջ , յետոյ փակէ զայն . ի՛նչ մնաց մնացդ մէջ . — ոչինչ : « Ազգային , զրական , գիտական եւ քաղաքական հանդէս » մ'է այդ . . . շարագորին վրայ , — սովորական բանաձեւ ուրիշ շատ մը թերթերու . — ուր իմ խոնարհ կարծեօք աւելի յարմարացոյն եւ հետաքրքրական կը լինէր գրել՝ « Լոյնշաբանական հանդէս » :

Այդ թերթը կարգացողը կը կարծէ տեսնել խումբ մ'անձինք , որոնք երկարամեայ աղլամղլին բանտերէ հազիւ ի յոյս ելած , վազեր եկեր են իրենց հին գրոսանաց մէջ թաղուելու : Այժմարդիկ , ուրիշ տեղ չկար ձեր « սալոնները » կազմելու , ձեր « երաժշտական ելեւէջաւոր թիկնալծուները » դնելու՝ « հանգիստ հանգիստ օրօրուելու » , եւ ձեր ռեբերով սկսած փափկիկ « վէալիտան » գրուցատրութիւնքը փոխանակելու : Այդ հանդիման մէջ գտաք « մթնալորտ մը բոյրերով լեցուն , սիրուն տամբեր եւ փայլուն գալախիներ , փոքրան , մագաղաքան հեշտօրօր , խանդավառ գատրիչը , խեղանքուր (բալորովին համըղաւ եմ)՝ վաշար » : Զից բաղանիք պակաս էր , որ այդ թերթի մէջ եկեր « ապրիլ սփանանելիներու մէջ՝ բազմոցին վրայ արեւելեան